

безцеремонна, зухвала людина [9:579], ухаб яма, нерівність на поверхні дороги [28,16:1098], похабный непристойный, безсоромный [там само 10:1677], д.-р. хабєный жалюгідний, нікчемний, хабити відмовлятися [25, 3, ч.2:1359], ц.-сл. хаба провина, покарання, хабен'Бйшій як- найжалюгідніший [12:780].

В.В.Німчук виділяє давній корінь **хаб-** у розглядуваних ним словах [16:118], які споріднені з досліджуваним нами іменником. Додамо тільки, що в **хаб-** сконцентровані спільні для цього гнізда стрижневі взаємопов'язані семи: 1) хиба; 2) те, що віджило (старе), від чого відмовились > непотріб; 3) зіпсоване, понівечене, знищене. На підставі цього аналізовані деривати за напрямком розвитку семантики можуть буй поділені на відповідні групи.

Пошуки іншослов'янських відповідників виявляють сх.-свц. *oshabic* *охабити*, ст.-пол., пол. діал. *oshabić* т.с. [7:97], болг. хабеж *псування*, діал. *хабен тупий* (ніж, наприклад), *хабя тупитися, псуватися* [1:694], с.-х. хабати (заст.) *зношувати, тріпати* (одяг і т. ін.); *ляяти* (будь-кого), хабен (заст.) *зношений, задріпаний; поганий, паскудний* [29:647], хаба *псування, шкода, збиток*, хабати *заслужувати; бути неухважним* [20:139].

Отже, розгалужена в українській мові парадигма похідних з **хаб-**, а також їх давньоруські фіксації вказують на автохтонність розглядуваного іменника. Факт поширення спільнокореневих дериватів в інших мовах Славії дає підстави кваліфікувати його як праслов'янський і пов'язувати з архетипами *хаба, *хабіті, *хабаті, семантику яких І.П.Петлева розкриває через сербохорватські приклади (див. вище). Розвиток сербського значення дієслова хабати *бути неухважніш* з праслов'янської форми паралельно до семантичного розвитку аналізованого українського утворення є додатковим аргументом спорідненості цих слів.

У свою чергу *хаба і *хабіті слід ототожнювати з псл. *(s)kob- (< і,- е.*(s)ke(m)b-, *згинати, викривляти*, гніздо якого, на думку Ж.Ж.Варбот, ще не реконструйоване у повному обсязі. Пор. також іншу реконструкцію індоєвропейського етимону *(s)kamb- [15:105]. Всі вищезгадані слова, безсумнівно, є репрезентантами саме цього кореня, оскільки семантичні рефлексії *(s)kob- у різних мовах актуалізувалися як *хиба* (> негативна ознака людини, предмета); *вогнутість - опуклість; кривизна* і под., пор. тезу Ж.Ж.Варбот про розвиток 'крутити, гнути' в етимологічних гніздах [3:36], а також матеріал монографії Р.М.Козло

О.І.Гіяді

До питання про внутрішню форму деяких нижньонадніпряньських діалектизмів

У лексичному арсеналі нижньонадніпряньської діалектної зони функціонує ряд назв осіб, котрі або взагалі не розглядалися у вітчизняному мовознавстві, або досі не знайшли надійного етимологічного обґрунтування. У пропонованій статті робиться спроба дати відповідь на питання про походження деяких з них.

Хаба *недотепа* [33,4:186]. Пор. укр. діал. хаб *старий кониско; стара людина* [18,2:336], хабоття *хлам, лахміття*, хабиги *залишити* [16:118], охабити т.с., охабити, заохабити *нищити, нівечити, псувати*, охаб, охаба *старе русло річки; калюжа, болото* [8:47], рос. діал. ухабака

вої [12:412]. У зв'язку з цим пор. с.-х. хобер *ланцюг гірських вершин; гребінь скель; гребінь* (півнячий), обл. хоблих *рубанок* [29: 651].

Анлаутне *x-* у наведених словах продовжує і.-е. **(s)k-*, що підтверджується існуванням етимологічно тотожних слов'янських лексем, в яких ця сполука лишилася незмінною внаслідок непослідовного відображення на слов'янському ґрунті, пор.: укр. *скубти*, с.-х. *скубнути щипнути* [29:548], болт, *скубна висмикнути* (з коренем), *скуби-свекърва зла сноха, скубач здирник* [1:612].

В.М.Ілліч-Світич заперечує можливість трансформації і.-е. **(s)k->* псл. **x-*, наголошуючи на і.-е. **(s)g-* як джерелі для останнього [10:93-98]. Але існує й інша, цілком слухна теза, згідно з якою досі не вдалося довести існування індоєвропейських прикладів з «дійсним анлаутом **(s)g->*» [34:219]. В етимологіях, що їх наводить В.М.Ілліч-Світич для доведення своєї думки, трапляються випадки зведення матеріалу одного етимологічного гнізда до праформи, яка очолює інше, пор. псл. **xudb худий* < і.-е. **ghoudh-* замість **(s)keu-d-*; псл. **xrustb хруст* < і.-е. **ghreud-* замість **(s)kreu-* *різати* (див. [10:96]; [34:222]; [16:107]). Змішання структур різних генетичних мікросистем призводить до хибної етимологізації, а відтак і до хиб при аналізі фонетичних явищ, пор. тезу Г.Шустера-Шевца про зв'язок етимології з історичною фонологією [34:224].

Ще одним гарантом походження слов'янських: лексем з початковим *x-* з і.-е. **(s)ke(m)b-* є співвідносні з ними слова з анлаутним *k-*, які континують варіант праформи без *s-mobile*, порі. болг. *каба неміцний* (про тканину); *глевкий* [1:243], серб, *кабао діжка* [29:198]. Кореневе *a* у *хаб-* / *каб-* є наслідком вторинного подовження *o* у праслов'янський період, пор. гідронім Кабиця, етимологізований В.В.Лучиком [15:131], та лемківський антропонім Кобиця [13:82].

Нарешті, вирішальна роль у доведенні зміни і.-е. **(s)k-* > псл. **x-* (а звідси й етимологічної версії) належить фактам, котрі лежать поза межами слов'янського лінгвального континууму, зокрема, у площині іранських мов, пор. перс, *хобат стан, близький до божсвілля, зомління, хобс хибність, ницість, мерзота; злоба, злість; підступність* [21, 1:537], *хәбт помилка, похибка, хабис мерзенний, гидкий, хибний* [там само:538], гіл. *хәбт безглуздий вчинок; безглуздість* [11:265], *хәбтәдәмәү безглуздий, недоумок; безумство* [там само]. Як бачимо, іранські приклади щонайтісніше пов'язані з українським *хаба* у семантичному

аспекті: спостерігається чітка тенденція до викристалізації значення 'психічний недолік' у порівнюваних утвореннях.

Належність іранських еквівалентів до вказаного генетичного гнізда також підтверджується паралельним функціонуванням одиниць з початковим *k-*, пор.: перс, *кабок гніздо* (птахів) [20,2:284], *куб забите місце на тілі; той, хто б'є, вдаряє*, *кубән, куба ковальський молот, кувалда, кубидәги ушкодження* [там само: 363], гіл. *kobəstəp бити, пробивати; розбивати, троццити* [1: 146].

Анлаут *x-* вищезгаданих іранських лексем не може бути наслідком зміни початкового сп.-ір. **k-* (< і.-е. **k-*), оскільки воно у південно-західній групі іранських мов зберігається у цій позиції за будь-якої умови [23:137]. Спільноіранське ж початкове **x-*, у нашому випадку, може сягати тільки і.-е. **(s)k-*, оскільки спеціальних умов його виникнення (з *k-* у позиції перед *r*) [23: 141] тут нема. Аналогічного походження воно й у гіл. *xəndəg рів, канава* [21, 1: 266], *xənpərandəz шкідливий, руйнівний, згубний* (для людини) [там само:262], перс, *ханнас* (заст.) *злий дух, диявол; лихий, гидкий, мерзенний* [11, 1:568], в яких *хәп-/хәп* - сягає, на нашу думку, і.-е. **(s)ken(d)- / *(s)kon- / *(s)kn* - *різати, карбувати, вирубати*. Пор. різномовний матеріал реконструкцій: [16:106; 19:168]. Крім того, поряд з формами на *x-* функціонує авест. *skand ламати* < сп.-ір. **skand*[23:138].

Пор. також гілянські відповідники з анлаутним *k-*: *kəndənpiti, проривати; добувати* (вуголь, руду) [11:141], *кана шкіра, що зійшла з рани* [там само: 142] плюс болг. *ханш стегно, ляжка* [1:695], *кана глек* [там само:248], с.-х. *конкәван вігнутий* [29:217].

Повертаючись до іранських репрезентантів і.-е. **(s)ke(m)b-/*(s)kamb-*, зазначимо, що сп.-ір. **a* (< і.-е. **e, *o, *a*) в інлауті у сучасній перській мові рефлексується як *a*, у класичній перській та середньоперській як *a* [23: 185], угілянській яка [23:149]. Отже, корені іранських лексичних аналогів з анлаутним *x-* етимологізуються у згаданому гнізді. Аналіз співвідношення анлауту різномовних континуантів і.-е. **(s)ke(m)b-* є підставою для твердження про існування нерегулярної тенденції до переходу і.-е. **(s)k-* > **x-* принаймні у двох групах індоєвропейських мов. Про це досі не йшлося у вітчизняній етимологічній літературі внаслідок відсутності уваги до іраномовного матеріалу, застосування якого вкупі із слов'янським може внести певні корективи до формулювання закону Зібса.

Не варто аналізувати укр. хаба у тюркському мовному контексті (пор. тур. *gabi тупий, безглуздий; дурень, йолоп* [31:197], *habisлихий, злобливий, підступний; дурний, мерзенний, огидний* [там само:224], бо *хаб-* у слов'янському (і неслов'янському) мовному середовищі функціонує у занадто розвиненій парадигмі, щоб бути запозиченням. Швидше, має місце давнє запозичення із слов'янських мов.

Книпоть неотеса [33,2: 179], **коношок маленька на зріст людина** (найчастіше про дитину) [там же: 198]. Пор. рос. діал. *книп* [?] *негарна і слабка людина* [26, 14:344]. За характером стрижневої семантики (недолік, нестатурність) наведені слова співвідносяться із с.-х. кенькав *хворобливий, хворий*, кантати *потрошити* [29:206, 202], гр. *κῆνος конус* [35: 430], гіл. *купј кут* [11: 149]. Ймовірно, маємо справу із слов'янськими континуантами і.-с. **(s)kon-/ *(s)kn-* (архетипи подані за: [19]) (через псл. **(s)kon- / *(s)кѣн-*) [9,2:473 - неясне; 2:553 - неясне], якого сягає ще рос. *хана загибель, кінець, смерть* [27,4:591].

У праслов'янську добу **кѣн-* поширився рідковживаним суфіксом **-рѣ*, похідні з яким, хоч і не перспективні, але цілком реальні для слов'янських мов, за тезою О.М.Трубачова. Подаючи суфікс за Ст. Младеновим, О.М.Трубачов не пояснює, чи належить **ѣ* у **-рѣ* до суфіксальної частини, чи є тематичним голосним. Тому є незрозумілим, чи супроводжувалось приєднання **-Ъѣ* усіченням **ѣ* (у разі його тематичного характеру), чи відбувалось накладання голосних на межі суфіксів **-рѣ + *-btb > *-pbtb* [30: 187].

Не маючи на даний момент фактажу про аломорфи **-рѣ*, припускаємо відновлення **-ѣръ* (> укр. *-іп-* > *-ид-* після депалаталізації при рос. *-еп-*), відбитого в рос. *свирепый*, укр. *свиріпа*, пор. інослов'янські еквіваленти [19:580].

Як назва особи *книпоть* міг функціонувати вже у дописемну добу, маючи оформлення **кѣпѣръ*. Суфіксальний **ѣ* в історичний період (до моменту повної втрати зредукованих як живих звуків наприкінці слова) дав о перед складом зі зредукованим у слабкій позиції.

Основа спорідненого деривата **коношок** є праслов'янським реліктом, структурно членованим на корінь **kon-* і суфікс *-*oś(a)*, пор.: *юноша, *beloša хтось (чи щось), який відрізняється білим* [2:59]. Суфікс *-ок* є порівняно новим деривативним нарощенням, оскільки демінутивна функція, яку він виконує в *коношок*, не була властивою йому до власне української доби, пор. лише поодинокі інновації давньо

руської мови: *братанок, брехунок* [2:100].

Озія зла, сварлива жінка чи дівчина [33,2: 46]. Пор. поліськ. укр. *озія дуже вредна, зла, ненависна людина* [14:143]. Етимологізується у зв'язку із з'яяти *бути розчиненим у глибину, провалля*. Сучасне значення слова є наслідком давнього вживання *з'яяти кричати, широко розтуляти рота* (< бути розчиненим) з метою підкреслити певну рису людської вдачі. Основу *zij-* М.Фасмер виводить з псл. **zēia* (< і.-с. **ghēlō*; 19,2: 98). Пор. ще ін|рі реконструкції: [9, 2:285], [16:90]. Ж.Ж.Варбот реконструює **zъjati, *zějо, *zinoti, *zěvъ, *zěnica* (< і.-с. **ghe(i)-*), хоча незрозумілим моментом лишається редуційний кореневий вокалізм в реконструкції **zъjati*, оскільки тут мав би бути **[ѣ]*, зважаючи на вихідне і.-с. **[e]* [5].

Враховуючи рос. *озой, озоя задирака, зухвала людина*, які мотивовані семами 'галас, шум' і пов'язувані М.Фасмером з рос. *зять* [32, 3: 39], можливе виведення ще псл. **zоj-*. Апофонічний вокалізм *о-* ряду в **zоj-* може почасти пояснюватися дією аналогії чергування **ѣ: *оj* у дієсловах типу **zъreti: *zrojiti*, зумовленою вторинним аблаутом **e > *оj* на базі показника основи **e < *-e* [4:131]. Пор. ще згадану реконструкцію М. Фасмера.

Наш матеріал не підтверджує існування в сучасних українських діалектах **озіяти*, тому доцільно припустити функціонування і виникнення його у староукраїнській мові за, певно, давньоруською моделлю, пор.: рос. *озевать прострітати, зіпсувати* (> *озева, озѣв*) < *говорити, сказати, озѣкевать дивитися, зіваючи знічев'я; зіпсувати лихим наміром* [6,2:660].

Таким чином, наведені етимології ілюструють функціонування давніх слов'янських слів у складі нижньонаддніпряньського лексичного арсеналу.

1. Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. - М., 1975.
2. Білоусенко П. І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду).-К., 1993.
3. Варбот Ж. Ж. Славянские этимологии //Этимология 1979.-М., 1981.
4. Варбот Ж. Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология. - М., 1984.
5. Варбот Ж.Ж. Связи значений и семантическая реконструкция в этимологии // Wiener Slavistisches Jahrbuch. - Wien, 1992.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка.-М., 1955.-Т.1-4.
7. Дзедзелівський І. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. - К., 1969.

8. Дзедзелівський Й. О. Українські народні назви гідрорельєфу// Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат.-Ужгород, 1982.
9. Етимологічний словник української мови: У 7-ми т./Гол. ред. О.С.Мельничук - К., 1982-1989.-Т. 1-3.
10. Иллич-Свитыч В. М. Один из источников начального х- в праславянском // Вопросы языкознания. -1961. - №4.
11. Керимова А. А., Мамедадзе А. К., Расторгуева В. С. Гилянско-русский словарь -М., 1980.
12. Козлова Р.М. Структура праславянского слова. - Гомель, 1997.
13. Красовський І. Прізвища галицьких лемків у XVIII ст. - Львів, 1993.
14. Лисенко П. С. Словник поліських говірок. - К., 1974.
15. Лучик В. В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград, 1996.
16. Макаев Э. А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. - М., 1970.
17. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. - К., 1992.
18. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. -К., 1984. -Ч. 2.
19. Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования.-Л., 1967.
20. Петлева И. П. Праславянский слой лексики сербохорватского языка I // Этимология 1968. - М., 1971.
21. Персидско-русский словарь: В 2-х т. - М., 1985. -Т. 1-2.
22. Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений). Сост. Г. Дьяченко. - М., 1900.
23. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков. Фонология. - М., 1990.
24. Словарь современного русского народного говора (д. Деулино Рязанского района Рязанской области) / Под. ред. И. А. Оссовецкого. - М., 1969.
25. Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка.-М., 1989. - Т.3.-Ч.2.
26. Словарь русских народных говоров.-Л., 1983. -Вып. 13.
27. Словарь русского языка: В 4-х т. - М., 1988. -Т. 4.
28. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. - М.-Л., 1950-1965.-Т. 16.
29. Толстой Н. И. Сербско-хорватско-русский словарь. - М., 1970.
30. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. - М., 1959.
31. Турецко-русский словарь. - М., 1945.
32. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.-М., 1986-1987. - Т. 1-4.
33. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: В 4-х т. - Запоріжжя, 1992.-Т. 1-4.
34. Г. Шустер-Шевц До етимології деяких слов'янських слів з початковим *§- (до генезису праслов'янського *ch-) // П. А. Булаховский и современное языкознание. - К., 1987.
35. Юухроно Р<ваос>./г|viko'ХеЕ.ото.-М., 1966.